

ФАЛЬКЛОРНЫЯ КЛІШЭ Ў БЕЛАРУСКАЙ БАЙЦЫ

Фальклорныя клішэ – выразы, якія сваім паходжаннем абавязаны вусна-паэтычнай творчасці. Дзякуючы сваёй устойлівай паўтаральнасці яны могуць набываць характар шаблоннасці, што, у сваю чаргу, дазваляе рэцыпіенту адэкватна разумець сэнс выказвання. Да фальклорных клішэ адносяцца выслоўі, ідыёмы, прыказкі і прымаўкі – адным словам, розныя кароткія, але змястоўныя і трапныя выразы. Моваведы называюць іх «самацветамі» роднай мовы, залацінкамі народнай мудрасці, якія трэба выкарыстоўваць умела і дарэчы [3, 3]. Паэты і празаікі ўжываюць іх у сваіх творах з мэтай узбагачэння вобразнасці мастацкага свету. Найбольш часта фальклорныя клішэ выкарыстоўваюцца ў байках. І гэта невыпадкова. Як у свой час удала заўважыў М. Багдановіч, байка становіцца байкай тады, калі ёй уласціва жывасць ёмкай беларускай мовы, змешчаная ў прыказках, трапных слоўцах, ласкавым гумары [1, 226]. Прааналізуем асаблівасці ўжывання клішаваных народных выказаў у байках.

Выслоўі, гэтыя лаканічныя трапныя і дасціпныя ўстойлівыя выразы, у байках часта могуць набываць гумарыстычны характар. У адрозненне ад прыказак, яны не валодаюць завершанасцю выказвання і афарыстычнасцю. Сярод народных выслоўяў у байках сустракаюцца:

1) вітанні і пажаданні: «*Будзь здароў*» (Н. Гілевіч «Байка-песенька пра дабрату») або «*Ну, як жывём ды можам*» (Э. Валасевіч «Кот і вожык») і інш;

2) прысяганні і праклёны: «*Задушыся ты калом*» (А. Абуховіч «Ваўкалак»), «*Месца мокрага не застанецца*» (К. Крапіва «Ганарысты парсюк»), «*А каб ты выдах, каб гаспадар твой спрах...*» (Э. Валасевіч «Бог і казёл»), «*О каб ты выдахла была!*» (Н. Гілевіч «Парсюк»), «*А трасцы ў бок*» (Э. Валасевіч «Дулі на вярбе») і г. д;

3) устойлівыя параўнанні: «*дзіця малое, як ягня*» (Я. Колас «Конь і сабака»), «*дзяцей - як бобу*», «*як пудзіла ў гародзе*» (К. Крапіва «Мачаха»), «*імчыцца, як на крыллі*» (К. Крапіва «Рахітык»), «*як ад сцяны гарох*» (Э. Валасевіч «Графаман»), «*як воўк, галодны*» (Х. Жычка «Соль»), «*Набраўся недзе, як свіння, Дый брэша, як сабака*» (К. Крапіва «Абраз») і «*Набраўся, як гразі той жаба*» (Н. Гілевіч «Парсюк»);

4) прыгаворванні: «*чорт недзе рад*» (Я. Купала «Ігнат і п'яўкі»), «*чорт ім верыў*» (К. Крапіва «Мачаха»), «*хоць ты мяне зарэж*» (К. Крапіва «Каршун і цецярук»), «*век не чуць*» (У. Корбан «Джаз»), «*каго гэта нясе халера?*» (У. Корбан «Хто свіння?») і інш.

Пісьменнікі ў байках выкарыстоўваюць і такія сціслыя выразныя вобразныя выказванні, як прыказкі. Трэба адзначыць, што прыказкі, у адрозненне ад іншых фальклорных жанраў, самастойна не бытуюць, а ў пэўны момант жыцця ўзнаўляюцца ў маўленні як шаблон. Многія байкі

маюць загаловак у выглядзе народнай прыказкі, напрыклад «*Спех – курам на смех*». Гэта прыказка часта згадваецца ў байках У. Корбана ў выглядзе ідыём (непадзельнае словазлучэнне, значэнне якога не супадае са значэннем асобных слоў, што складаюць яго): «*курам на смех*» («Памагаты») або «*засмяюць вас куры*» («Тупіца і шкатулка»).

На вобразнай аснове прыказкі «*Баба з воза – каню лягчэй*» з выкарыстаннем яе варыянтаў («*Баба з калёс – калёсы як чорт панёс*», «*Баба з калёс – калёсам лягчэй*») будуюцца сюжэт байкі «Дзед і баба» К. Крапівы. У асобных радках байкі захоўваюцца элементы прыказкі, пры гэтым з абодвух варыянтаў:

*Потым – гоп яна з калёс,
Села ля дарогі,
А каня як чорт панёс, –
Дзе ўзяліся й ногі.*

Вылучаныя словы амаль дакладна, па назіранню І. Лепешава, паўтараюць загаловак байкі пры першай публікацыі: «*Баба з калёс, дык каня як чорт панёс*» («Беларуская вёска» ад 29 верасня 1925 г.) [2, 52].

Першыя байкі, якія ёсць у беларускай літаратуры і лічацца арыгінальнымі, таксама змяшчалі ў сабе прыказкі, напрыклад: «*Колькі не вучы асла, аслом ён будзе да канца*» (Я. Купала «Асёл і навука»), але гэта не было на той час распаўсюджанай з’явай. Найбольш плённа выкарыстоўваць розныя фальклорныя клішэ стаў К. Крапіва. У яго творах сустракаюцца выслоўі тыпу «*зуб на зуб не пападзе*» («Чорт»), «*яблыку няма дзе ўпасці*» («Шчыры поп»), «*языком чэша*» («Пра цыгана і кабылу»), а таксама народныя прыказкі і прымаўкі: «*Узяўся за гуж, дык не кажы – не дуж*» («Вараны»), «*Вялікаму каню – вялікі хамут*» («Саманадзейны конь»), «*Хто не працуе, той не есць*» («Мурашка і жук»), «*Кажух ляжыць, а дурань дрыжыць*» («Чорт»), «*У чужое проса не сунь носа*» («Сука ў збане»), «*Кожны з цыганоў сваю кабылу хваліць, а на чужую горы валіць*» («Пра цыгана і кабылу») і г. д.

Акрамя таго, некаторыя байкі К. Крапівы створаны на аснове іншых фальклорных жанраў, у прыватнасці казак («Чорт», «Мачаха», «Дзіця і вожык», «Каршун і цецярук»), анекдотаў, жартаў («Рак», «Зубы», «Абраз», «Тата Заяц») і г. д. Так, напрыклад, многія байкі К. Крапівы маюць традыцыйны зачын, характэрны казкам, напрыклад: «*Не надта так даўно, не так далёка*» («Каршун і цецярук»), «*Ў адным сяле (не важна дзе)*» («Дыпламаваны баран»), «*На свеце жыў...*» («Чорт»), «*Жыў на вёсцы «Бацька й Сын»*» («Памагаты»), «*Не так даўно*» («Стары і малады»), «*Раз летнім днём...*» («Мурашка і жук»).

Праведзены намі аналіз баек «паслякрапівінскага» перыяду паказаў, што традыцыйныя казкавыя зачыны саступілі месца іншым. Так, У. Корбан усе свае першыя байкі («Знаёмыя», «Грак і ўраджай», «Гаспадары», «Чорная бяда», «Гуркі», «Знюхаліся») пачынае словам «*Аднойчы ...*»; Э. Валасевіч выкарыстоўвае словы «*Даўным-даўно...*» («Байка і Ода»); Н. Гілевіч – «*Аднойчы, неяк раз*» («Жырафа і цюлень») і г. д. У сучасным жанры

мікрабайкі чытач адразу ўводзіцца ў курс справы. Нельга сказаць, што такія новаўвядзенні працуюць не на карысць байцы, але ў мастацкім плане ўсё ж саступаюць сапраўды народным байкам К. Крапівы.

У адрозненне ад іншых фальклорных клішэ, ідыёмы ва ўсе часы вельмі часта выкарыстоўваліся ў байках. Як паказаў аналіз, найбольш часта сустракаюцца ідыёмы са значэннем «*памерці*»: «*ногі выпрастаць*» (Я. Колас «Свіная філасофія»), «*аддасць канцы*», «*калі снег на цемя ляжа*» (Э. Валасевіч «Закаханы мядзведзь»), «*душу не аддалі ледзь богу...*» (Э. Валасевіч «На «сёмым небе»), а таксама ідыёмы тыпу «*пісаць на скуру*» (Я. Купала «Селянін і конь»), ва У. Корбана – «*горла дзёр*» («Крыкун»), «*нос павесіў*» («Грак і ўраджай»), «*пагрэлі рукі*» («Марак»), у Э. Валасевіча – «*чорт зламае ногі*» («Два бакі»), «*у рот вады набраўшы*» («Прамова»), «*вокам не паспелі... міргнуць*» («Тодар-мараліст»), «*палку перагнулі*» («Хітры ход»), «*парыш свае косці*» («Сівы і лысы»), «*з'еў зубы*» («Флейта і бубен»), «*камар носа не падточыць*» («Ліпа»), у А. Звонака – «*сячы з пляча*» («Дулі на вярбе») і інш. Гэты пералік можна доўжыць.

Некаторыя фраземы паслядоўна назіраюцца ў многіх байкапісцаў, напрыклад: «*і смех, і грэх*» – у Я. Купалы («Ігнат і п'яўкі») і А. Гаруна («Спогадзь»), або выраз са значэннем «не быць дасведчаным у чым-небудзь»: «*зваліцца з неба*» (А. Гарун «Жораў і лісіца») і яго варыянт «*з Месяца ўпаў...*» (Э. Валасевіч «Калаўрот»).

Досыць распаўсюджаная з'ява, калі ў адной байцы сустракаецца некалькі ідыём. Прыкладам могуць служыць байкі С. Блатуна («Пісьмо зайца да байкароў» – «*перабег дарогу*» ў значэнні «перашкаджаць камусьці», «*даць маху*», «*даць драпу*»), Э. Валасевіча («Рэдактар і паэт» – «*пуд солі з'есці*», «*намыляць шыю*»; «Кругавая парука» – «*не лыкам шыты*», «*гладка ходзіць у яго язык*»), У. Корбана («З пахмелля» – «*напіўся ў дым*», «*гатовы скрозь зямлю праваліцца*») і г. д.

Прыказкі і прымаўкі таксама ўжываюцца пісьменнікамі «паслякрапівінскага» перыяду. Аднак тут назіраецца свая спецыфіка. Так, шматкампанентныя прыказкі і прымаўкі байкапісцам прыходзіцца падпарадкоўваць адпаведным рыфма-рытмічным асаблівасцям вершаванай мовы, у выніку чаго ўзнікае іншы сінтаксічны парадак слоў. Напрыклад, прыказка «*У чужым воку саломку бачым, а ў сваім і бярвяна не заўважаем*» у байцы Э. Валасевіча «Брахуны» гучыць так: «*Ва ўласным воку дык не бачаць бярвяна, а ў іншых адшукаць імкнуцца парушынку*». Індывідуальна-аўтарскі характар атрымліваюць у байкапісца і іншыя мудраслоўі: «*У чужое проса... носа лепш не суй!*» – «Загар», «*Хоць сцэле мякка, ды спаць мулка...*» – «Ханжа» і інш. Нягледзячы на названыя асаблівасці, ва ўсіх варыянтах прыказка ці прымаўка рэалізуе адно і тое ж значэнне і захоўвае сваю непаўторную аснову. Гэтыя абавязковыя ўмовы і вызначаюць мяжу вар'іравання той ці іншай парэміі. Таму майстэрства байкапісца і заключаецца ў тым, каб захаваць змест прыказкі ці прымаўкі і «роўненька» ўкласці яе ў рытма-меладычную сістэму вершаванай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Багдановіч М.* Поўны збор твораў: У 3 т. Т. 2: Маст. проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды. Мн., 1994.
2. *Лепешаў І.* Прыказкі ў хрэстаматыйных творах // Роднае слова. 2001. № 1. С. 49–52
3. *Лепешаў І.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мн., 2004.